

ПОСЛЕДИЦИТЕ ОТ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА ЗА ИКОНОМИКАТА И ФИНАНСИТЕ НА БЪЛГАРИЯ

Доцент доктор Даниел Вачков

daniel.vatchkov@ihist.bas.bg

Институт за исторически изследвания при БАН

ПК 1113, София, бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17

THE OUTCOMES OF THE FIRST WORLD WAR ON THE BULGARIAN FINANCES AND ECONOMY

Assoc. Professor Daniel Vatchkov

daniel.vatchkov@ihist.bas.bg

Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences

Sofia, Bulgaria

Abstract: The paper presents the growth of the military budget made by the Bulgarian state the years of the First WW and, as a consequence, the increase of the internal and external debt. It analyses the financial conditions influencing the development of the inflation and, accordingly, the devaluation of the Bulgarian currency. At the same time, the paper examines the changes on the economic structure and the crisis caused by the fall of the production and trade.

The way the war economy had been organised created the basis for developing, during the second and the third decades of the 20th century, the ideas of the state-controlled economy.

Key words: military costs, debt, food crisis, statist, speculation

Първата световна война е събитие, представляващо важна разделителна линия в новата българска история. Тя бележи не само тежкия крах на десетилетните усилия на българското общество за постигане на националното обединение, но остава и много траен отпечатък върху политическото и икономическото развитие на страната за дълги години напред. Особено силно е въздействието на финансово-икономическите последици от световния конфликт, като именно те в голяма степен са главната причина за нестабилното състояние, в което се оказват за почти целия междувоенен период българското стопанство и финансовата ни система.

В икономическо отношение войните за национално обединение от 1912 – 1918 г. рязко прекъсват развитието на редица положителни процеси, протичащи във финансово-икономическата сфера. Войните избухват след едно доста успешно десетилетие в стопанското развитие на България. Макар все още да носи

белезите на неразвита икономически европейка държава, в началото на XX век България отбелязва впечатляващ ръст на производството и търговията; започналата модернизация и притокът на чужди инвестиции откриват твърде благоприятни перспективи. Положителната картина се допълва и от стабилните държавни финанси и подема в банковото дело [6: 458–460].

Но още Балканските войни предизвикват първото тежко сътресение на намиращата се във възход българска икономика. Като цяло конфликтът не засяга сериозно устоите на производството и търговията, но дълбоко разстройва системата на държавните финанси. Преките държавни задължения към банки и население по линията на реквизициите възлизат на над 650 млн. зл. лв. [4: 218]. Но заедно с понесените косвени щети и неосъществени ползи по линията на данъци, мита, търговски обмен и др., общите разходи, причинени от Балканските войни, достигат колосалната за времето си сума от близо 1 млрд. зл. лв. Освен натрупания държавен дълг и нуждата от стабилизиране на финансите, след войната възникват и нови, допълнителни разходи, нетърпящи отлагане. На първо място, това е подпомагането на близо 120 000 бежанци от Македония, Одринска Тракия и Добруджа, за да бъдат интегрирани в българското общество. На второ място, предприемането на мащабни инфраструктурни проекти в новоприсъединените земи (Западна Тракия и Пиринска Македония) за приобщаването им към българската икономика. И не на последно място, с оглед все така нерешения национален въпрос, възстановяване на похабеното и унищожено през войната въоръжение.

Решаването на всички тези важни финансово-икономически проблеми не може да стане с вътрешните ресурси на страната. Ето защо още през есента на 1913 г. правителството на д-р Васил Радославов се обръща към международните финансови среди за сключване на голям външен заем. След дълги и напрегнати преговори през юли 1914 г. е договорен с берлинската банка „Дисконто Гезелшафт“ най-големият по размер до този момент български външен заем – 500 млн. зл. фр. Заемът е обвързан с редица тежки финансови условия и гаранция. Макар да не са заложили политически условия, безспорно заемът засилва германските позиции в България още в самото начало на световния конфликт [8: 23–42].

Когато избухва Първата световна война, българската икономика и финансите все още не са напълно възстановени. Но желанието да се използва моментът, за да се поправят грешките от Балканските войни и да се постигне националното обединение, карат българските управляващи да дадат сигнал към воюващите велики сили, че при определени условия България е склонна да изостави своя неутралитет и да се включи във войната. Разбира се, в центъра на разговорите, които се водят особено интензивно през пролетта и лятото на 1915 г., е въпросът за гаранциите, които ще получи България за националното си обединение и най-вече справедливо разрешаване на македонския проблем. Но наред с територи-

алните искания, българското правителство поставя и въпроса за оказване на финансова подкрепа на страната за участието ѝ в бойните действия. И неслучайно в договора от 6 септември 1915 г., с който България се задължава да се включи във войната на страната на Германия и нейните съюзници, наред с определените бъдещи териториални разширения на страната, е включена и клауза, която предвижда през следващите четири месеца (когато се очаква войната да приключи) България да получава военна финансова помощ от по 50 млн. зл. фр. [3: 443, 521–522].

Въпреки предприетите от правителството мерки, целящи да осигурят финансирането на войната, скоро става ясно, че мащабите и продължителността на въоръжения конфликт не са по финансовите сили на страната. На първо място, войната не приключва през декември 1915 г., каквито са предварителните очаквания на държавите от Централните сили. Въпреки успехите на Балканите и на Източния фронт, бойните действия на Запад се затягат, без да се очертава скорошна победа на Германия. България е принудена да подпише ново споразумение, с което се продължават месечните кредити от Германия на стойност от 50 млн. зл. фр. Въпреки тях обаче държавните разходи за военните нужди растат неимоверно и българският парламент трябва периодично да гласува свръхсметни кредити, които БНБ се задължава да изплаща на държавната хазна. Мобилизацията на армията достига непосилни за българските стопански възможности равнища. Към 1917 г. под знамената вече са привлечени над 800 000 мъже, намиращи се в активна трудоспособна възраст. Издръжката на огромната войска, администрирането на новоприсъединените земи и нестихващите военни кампании изискват все повече и повече финансови средства. Ситуацията става буквално критична, когато от март 1918 г. Германия, също притисната от финансови проблеми, прекратява месечните плащания към България. Така в края на световния конфликт, вследствие на военните разходи, българската държава е натрупала огромен дълг. По военния дълг към Германия са се натрупали задължения от над 1300 млн. зл. фр. и към тях, ако се прибавят получените аванси по заема „Дисконто Гезелшафт“, общата дължима сума достига близо 1,7 млрд. зл. фр. Но още по-страшно изглежда положението с вътрешния дълг. Към БНБ, към различни предприятия и фирми, както и към населението, държавните плащания възлизат на над 4,5 млрд. лв. и след края на войната продължават да нарастват [4: 537–540].

Този размер на външния и вътрешния държавен дълг води до дълбоко разстройство на държавните финанси. Усиленото кредитиране на военните разходи на държавата е предизвикало огромното увеличаване на паричната маса в обращение. Това довежда до силно намаляване на златното покритие на лева и започва бързата му девалвация. Именно голямото количество пари са в основата на бурно развиващата се инфлация. Спрямо 1912 г. индексът на цените е нараснал с 500 – 600%, а за редица жизненоважни стоки надхвърля 1000%, т.е.

увеличение от над 10 пъти [5: 671–672].

Девалвацията на лева поставя в много тежко положение и търговските банки, чийто капитал в златно покритие рязко започва да намалява. Всичко това се отразява крайно неблагоприятно на кредитирането, а оттам и на стопанското развитие на страната.

Проблемите пред финансовата система в България се задълбочават и след подписването на Ньойския мирен договор, който определя държавата да изплати на победителите репарации в колосалния размер от 2250 млн. зл. фр. за срок от 37 г. с 5% годишна лихва [9: 4–5]. Допълнително финансовите проблеми се изострят и от огромната вълна от бежанци, които пристигат в България от 1919-а до 1924 г. Сега вече броят на бежанците надхвърля 250 000 души и тяхното оцеляване коства постоянни значителни разходи на държавния бюджет. Тяхното настаняване и интегриране в българското общество също изисква сериозни финансови средства, с които държавата не разполага.

Така финансовите последици от участието на България в Първата световна война се очертават като най-трудни и дългосрочни за преодоляване. Ресурсите, с които разполага държавата, не позволяват сама да се справи с проблемите и тя се нуждае от съществена външна парична подкрепа. Но от друга страна, плачевното състояние на държавните финанси, както и предстоящите плащания по репарациите карат големите инвестиционни банки в Европа и САЩ да отказват отпускане на заем на българската държава. В крайна сметка финансовото възстановяване на България се постига едва десет години след края на войната и с помощта на два големи външни заема, гарантирани от Обществото на народите – Бежанския от 1926 г. и Стабилизационния от 1928 г. [7: 60–120].

Последиците от войната върху производството и търговията също са изключително тежки, макар да нямат толкова дълготрайно въздействие, както тези във финансовата сфера. Още от началото на бойните действия през есента на 1915 г. настъпва съществено разстройство в дейността на реалния сектор. Включването на голяма част от трудовите ресурси на нацията в армията, както и засилващият се недостиг на суровини и капитали създават условия за скорошен сериозен спад на производството. Кризата особено силно се отразява в основния отрасъл на българската икономика – селското стопанство. Намалените работна ръка и добитък, а също и неподменяният през войната селскостопански инвентар стават причина за сериозен спад на добивите от декар при почти всички култури. Сригът в производството е крайно тежък през последната година на войната – 1918 г., когато споменатите вече фактори, съпроводени и от неблагоприятни климатични условия, довеждат до спад с повече от 30% от производствените равнища преди войната. Особено катастрофално е положението с реколтата от пшеница. Стига се дотам, че за да се предотврати глад сред населението, правителството на Теодор Теодоров е принудено през януари 1919 г. да внесе жито от САЩ, като за целта прибегва до използването на златния резерв на БНБ, с което още повече се разстройва финансовото положение на държавата [1: 31].

Всъщност след войната кризата в селското стопанство е сравнително бързо преодоляна. Благодарение на усилията на българските селяни, а също и на повишаващите се световни цени на селскостопанските продукти, още през 1920 г. стойността на земеделската продукция надвишава това отпреди войната. А на животновъдството ще му трябва още около година, за да се възстанови напълно. Разбира се, изключително неблагоприятно влияние пред перспективите за развитието на селското стопанство има отнемането на Южна Добруджа и Западна Тракия, чийто съществен потенциал е загубен за българската икономика.

Кризата, макар в не толкова дълбока степен, засяга и промишленото производство. През годините на войната индустрията страда най-вече от недостиг на суровини и работна ръка, което е причина множество предприятия, особено тези, които не са пряко свързани с доставките за армията, рязко да свият производството си. Всъщност положението в промишлеността рязко се влошава след края на войната, когато са спрени държавните поръчки за войската и в условията на вихреца се инфлация индустриалните фирми са изправени пред огромни проблеми с кредитирането и пласирането на произведената продукция. Това положение води до масови фалити на акционерни дружества в годините след войната. За разлика от селското стопанство, на индустрията ще са й нужни повече години, за да възстанови довоенното си производство. Това ще стане едва към 1924 г., като дори и тогава някои отрасли ще продължават да чувстват сериозни проблеми и да работят под производствения си капацитет [2: 174–175].

Войната внася дълбоко разстройство и в търговията. Бойните действия и фронтове прекъсват още по време на българския неутралитет нормалните външнотърговски контакти на страната. Състоянието допълнително се влошава, когато България се включва активно във въоръжения конфликт през есента на 1915 г. От този момент нататък нейната търговия се съсредоточава главно със страните от Централните сили и в малка степен – с някои неутрални държави, като Швейцария. Българската търговия става крайно зависима от пазарите в Централна Европа. Негативният ефект на тази обвързаност не закъснява да се прояви. След края на войната по политически и финансови причини достъпът до германския пазар е силно ограничен за повече от десетилетие, а с разпадането на Австро-Унгария се губи безвъзвратно най-големият външнотърговски излаз на българските стоки за времето до войните. Войната предизвиква сътресение и във вътрешната търговия. Силната регламентация на цените на повечето продукти блокира естественото поведение на пазара и става причина за появата на спекула и черна борса. Тези явления не само предизвикват финансови загуби на честните и публично действащи търговски компании, но налагат непоправимо клеймо върху обществения образ на търговията и свързаните с нея стопански субекти. Като цяло външната търговия не успява да се възстанови. Дори в успешния в стопанско отношение период на втората половина на 20-те години обемът на изнесените и внесените стоки не може да достигне довоенното равнище, а повишените стойности в парично отношение се дължат на по-високите цени на

световните пазари [2: 199–200].

Като произтичащи от войната и от нейното въздействие върху икономиката трябва да се разглеждат и един друг тип последици, свързани главно с разпространението сред политическия и сред част от стопанския елит на страната идеи за силна държавна намеса в икономиката. Много от българските икономисти, които по време на войната участват в ръководството на Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост, като професорите Ал. Цанков, Г. Данаилов, Д. Мишайков и други, изхождайки от военния опит на организация на икономиката, в междувоенния период ще бъдат горещи привърженици на стопанския етатизъм. Тезата им се гради на аргументите, че именно благодарение на строгата организация на икономическия живот, осъществена от държавата, България е могла да посрещне огромните изпитания и тежести на войната и да я води в продължение на повече от три години. Проявилите се през тези години стопански и финансови проблеми и негативни явления се обясняват от тях не като иманентни черти на системата на държавно ръководство на икономиката, а като допуснати пропуски поради липсата на достатъчно опит и знания. Те са убедени, че ако държавната намеса в икономиката се усъвършенства, тя ще реши успешно проблемите на модернизацията и развитието на българската икономика. По този начин стопанските теории, градящи се на спомените от военната организация на българската икономика, ще нанесат тежки удари върху либералните идеи за функционирането на икономиката и ще допринесат в голяма степен за тяхното обществено дискредитиране за десетилетия напред [10: 43–61].

Последиците от Първата световна война върху икономическото и социалното развитие на България са многоаспектни и дълготрайни. Конфликтът прекъсва едно възходящо и стабилно стопанско развитие на страната от първото десетилетие на XX век и потапя финансите и производството в дълбока нестабилност, правейки ги силно уязвими от външни и вътрешни политически влияния. В много голяма степен икономическите проблеми, породени от Първата световна война, са в основата на острото обществено противопоставяне в страната в междувоенния период и стават причина за възхода на леви и десни тоталитарни движения.

Използвана литература

[1] *Annuaire statistique du Royaume bulgare 1919–1922*. Sofia, 1924, section VI.

[2] *Annuaire statistique du Royaume bulgare 1929–1930*. Sofia, 1930.

[3] *Archives speak 20. Bulgaria in the First World War. German diplomatic documents. I. (1913 – 1915)* [Архивите govoryat. 20. България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Т. 1. (1913 – 1915)]. Ed. TODOROVA, Ts. Sofia, 2002. ISBN: 954-9800-25-3[in Bulgarian].

[4] DANAILLOW, G., 1931. *Les effets de la guerre en Bulgarie*. Paris.

[5] GEORGIEV, V., TRIFONOV, S., 1996. *History of the Bulgarians in Documents (1878 – 1944). Vol. II (1912 – 1918)*. [История на българите в документи (1878 – 1944). Т. 2. (1912 – 1918)]. Sofia: Prosveta, pp. 671–672. ISBN: 954-01-0756-3 [in Bulgarian].

- [6] IVANOV, M., 2012. *The Gross Domestic Product of Bulgaria (1870 – 1945)*. [Brutniyat vatreshen produkt na Bulgaria (1870 – 1945)]. Sofia: Siela. ISBN: 978-954-28-1198-5 [in Bulgarian].
- [7] IVANOV, M., TODOROVA, Ts., VATCHKOV, D., 2009. *History of the External Debt of Bulgaria (1878 – 1990)* [Istoriya na vanshniya darzhaven dalg na Bulgariya]. Sofia: BNB. ISBN: 978-954-8579-18-6 [in Bulgarian].
- [8] MARKOV, G., 1995. *The Great War and the Bulgarian Key to the European Burial (1914 – 1916)*. [Golyamata vojna i balgarskiyat klyuch za evropeyskia pogreb (1914 – 1916)]. Sofia: Marin Drinov Books, pp. 23–42. ISBN: 954-430-405-3 [in Bulgarian].
- [9] STOYANOV, N., 1933. *Reparations and Inter-Allied Debts* [Reparatsii i mezhdusayuzni dalgove]. Sofia. [in Bulgarian].
- [10] VATCHKOV, D., 2014. Economy during the First World War. Projections in Economic Policies of the Bulgarian Governments in the Early Post-War Years (1919 – 1925). In: *First World War. Memory of generations*. [Ikonomikata prez Parvata svetovna vojna. Proektsii v ikonomicheskite politiki na balgarskite pravitelstva v parvite sledvoenni godini (1918 – 1925)]. In: Parvata svetovna vojna. Pamet na pokoleniyata.]. Sofia, pp. 43–61. ISBN: 978-954-92709-6-9 [in Bulgarian].